

ŞEYH MAHMÛD ZOKAYDÎ'NİN “KİTÂBU ÂDÂBÎ'L- HUKÛKÎ VE HÛSNÎ'S-SUHBE” ADLI ESERİ BAĞLAMINDA ÂDÂB-I MUÂŞERET İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Hamit SEVGİLİ*

ÖZET

Bu çalışmada, gerek doğu medrese geleneğinin ve gerekse tasavvufta Nakşibendilik/ Halidîlik ekolünün önemli temsilcilerinden olan Şeyh Mahmûd Zokaydî'nin “Kitâbu Âdâbî'l-Hukûkî ve HÛsnî's-Suhbe” adlı eseri bağlamında âdâb-ı muâşeret ile ilgili görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Zokaydî, zikredilen eserinde dini ve dünyevi açıdan sorumluluk sahibi bireylerin çok yönlü olan sosyal ilişkilerinde riayet etmesi gereken kurallar üzerinde yoğunlaşmakta, islâmî/tasavvufî bir bakış açısıyla ideal insan ve erdemli bir toplumun şekillenmesini hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Şeyh Mahmûd Zokaydî, Âdâb-ı Muâşeret, ahlak, hukuk.

* Yrd. Doç. Dr., Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, hamit_sevgili@hotmail.com.

*Şeyh Mahmûd Zokaydî'nin "Kitâbu Âdâbi'l-Hukûki ve Hüsni's-Suhbe" Adlı Eseri
Bağlamında Âdâb-I Muâşeret ile İlgili Görüşleri*

THOUGHTS OF SHEIKH MAHMUD ZOKAYDI ON THE ETIQUETTE IN THE CONTEXT OF "KITÂBU ÂDÂBI'L- HUKÛK VE HUSNI'S-SUHBE"

ABSTRACT

In this article, it was tried to determine the views of the eastern madrasa tradition regarding the etiquette rules of Sheikh Mahmud Zokaydi, who is one of the important representatives of Naqshibendilik/Halidilik school, in the context of his work titled "Kitabu Adabi'l-Hukuk ve Husni's-Suhbe". In his book Zokaydi focuses on the rules that individuals must respect in their multifaceted social relations and seeks to form an ideal human and virtuous society with an Islamic/Sufi perspective.

Key Words: *Sheikh Mahmûd Zokaydî, etiquette, morality, law.*

GİRİŞ

Âdâb, 'edeb' kelimesinin çoğulu olup terbiye, utanma, yol, kaide anlamlarına gelir. Muâşeret ise, birlikte yaşamak, ilişki kurmak, arkadaşlık etmek anlamlarına gelir. 'Âdâb-ı muâşeret' tamlaması ise ictimai yaşayış bilgisi ve usulleri olarak tanımlanmaktadır.²

Bireyin toplumda huzur bulup topluma huzur verebilmesi, ilişkilerini âdâb-ı muâşeret olarak tanımlayabileceğimiz toplum tarafından benimsenmiş makul ölçülere göre oluşturmasıyla mümkündür. Bu yönüyle âdâb-ı muâşeret, sosyal ilişkilerde bir denge unsuru rolünü ifa etmektedir.

Âdâb-ı muâşeret, tarihi bir birikimin sonucu olarak bir toplumun sahip olduğu medeniyetin nişanesidir. Âdâb-ı muâşeret, sosyal ilişkilerde esas alınması gereken bir ölçü olup insanın erdeme ulaşmasını taahhüt ederken toplumsal huzur ve istikrarı da temin etmektedir.

İslâm âlimleri, ilk dönemden itibaren âdâb-ı muâşereti ilmi çalışmalarına konu edinmiş, böylece âdâb türü geniş bir literatür meydana gelmiştir. Örneğin, İmâm Gazzâlî, *İhya*'sında âdâb-ı muâşeret konularına geniş yer ayırmış³, Şihâbuddîn el-Ebşîhî de *el-Müstatraf* adlı eserinde bu konuya müstakil bir başlık ayırmıştır.⁴ Mâverî'nin yazmış olduğu *Ebebu'd-Dünyâ ve 'd-Dîn*⁵ adlı eserini ise bu alanda yazılmış müstakil bir eser olarak görmemiz mümkündür. Bu tür çalışmalardan biri de makalemizin konusunu oluşturan Şeyh Mahmûd Zokaydî'nin *Kitâbu Âdâbi'l-Hukûk ve Hüsnî's-Suhbe* adlı eseridir. Zokaydî, eserinde öğrenci-öğretmen ilişkisi, aile ilişkileri, komşuluk ilişkileri, arkadaşlık ilişkileri, câhiller ve düşmanlarla ile ilişkilere değinmiştir.

Bu çalışmamızda, Şeyh Mahmûd Zokaydî'nin hayatı ve eserlerine ana hatları ile değinildikten sonra, onun âdâb-ı muâşeret ile ilgili görüşlerine yer verilecektir.

2 Bkz. Muhammed b. Mukrim b. Munzir, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 2010, md: "edb" ve "uşr", s. 2955; Heyet, *el-Mu'cemu'l-vasît*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1996, md: "edb" ve "Uşr", s. 602; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1998, md: "âdâb" ve "muâşeret", s. 8, 659.

3 Bkz. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Ğazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1426/2005, s. 610, 837.

4 Şihâbuddîn Muhammed b. Ahmed el-Ebşîhî, *el-Müstatraf fî külli ilmin müstazraf I-II*, el-Mektebetü'l-Âlemî, Beyrut 1412/1992, c. I, s. 182.

5 Ebu'l-Hasen el-Mâverî, *Ebebu'd-dünyâ ve 'd-dîn*, Dâru İkra, Beyrut 1405/1985.

I. Şeyh Mahmûd ez-Zokaydî'nin Hayatı Ve Eserleri⁶

A. Hayatı

Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyetin kuruluş yılları arasında yaşayan Şeyh Mahmûd Zokaydî, doğu medrese geleneğinde yetişen önemli bir âlim ve mutasavvıftır. 1877'de Siirt'in Halenze/Bağtepe köyünde doğmuştur. Babası Şeyh Abdülkahrî (v. 1324/1906) annesi ise Salihâ hanımdır (v. 1343/1925). İyi bir âlim ve mutasavvıf olan babası, önceleri Siirt merkezde ikamet etmiş daha sonra Halenze/Bağtepe, ardından da bugün Siirt'in Kurtalan ilçesine bağlı Zokayd/Kayabağlar beldesine yerleşerek burada büyük bir medrese inşa etmiştir.⁷ Zokaydî'nin üçüncü göbekten dedesi, doğunun yetiştirdiği en büyük Osmanlı müelliflerinden ve aynı zamanda doğu medrese geleneğinin de mimarlarından olan Molla Halîl el-İs'irdî'dir (v. 1259/1843).

İlköğrenimine Zokayd Medresesinde babasının yanında başlayan Şeyh Mahmûd, Siirt'te amcazadesi Molla Hasan'dan (v. 1313/1895) da bir süre ders aldı. Tahsilini babasının yanında tamamlayıp ilmi icâzetini alan Şeyh Mahmûd, Zokayd Medresesinde ders vermeye başladı. Zokayd Medresesi, Şeyh Abdülkahrî ve oğlu döneminde bölgedeki en gözde medreselerden biri olmuştur.⁸ Osmanlı Devleti İstatistiklerinde ismi ve talebe sayısı verilen Siirt'teki otuz üç medrese içerisinde en yüksek öğrenci kapasitesine sahip bu medrese, Şeyh Mahmûd dönemi ve sonrasında da eğitim-öğretim faaliyetlerini kesintisiz sürdürmüştür.⁹

Şeyh Mahmûd Zokaydî, babası Şeyh Abdülkahrî'nin vefatı sonrasında bu medresede baş müderrislik görevini yürütmüş ve pek çok talebe yetiştirmiştir. Nakşibendî tarikatında Halidîlik kolunun Güneydoğu Anadolu'daki önemli temsilcilerinden olan Şeyh Diyâuddîn'den (v. 1924) tarikât icâzetini alan Şeyh Mahmûd, babasının vefatı sonrasında irşâd faaliyetlerini de sürdürmüştür.¹⁰

6 Zokaydî'nin Hayatı ve Eserleri bölümü, Şeyh Mahmûd Zokaydî ile ilgili daha önce yayımlanmış bir makalemizden özetlenip bazı eklemeler yapılarak hazırlanmıştır. Bkz. Hamit Sevgili, *Şeyh Mahmûd ez-Zokaydî ve İzâletü's-şühbeh fî tezkiyeti'l-luhûm fi'l-islâm Adlı Eseri*, Siirt Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, Siirt 2016, c. 3/2, s. 51-77.

7 Şeyh Fudayl, *Menâkibu'l-vâlidî'l-üstâz eş-şeyh Mahmûd ez-Zokaydî ve'l-cedd eş-şeyh Abdülkahrî*, el yazma, 1400/1980, v. 19a-19b.

8 Abid Sevgili, *Şeyh Mahmûd ez-Zokaydî ve "ed-Da've'd-devâ'" Adlı Eseri*, Dicle Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2011, s. 7.

9 *Salnâme-i nezâret-i me'arif-i umûmiyye*, Dârü't-Tibâ'ti'l-Âmire, İstanbul 1316, s.950-951.

10 Zokayd tekkesi için bkz. Mehmet Saki Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkâri Ve Nehrî Deregâhı*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2017, s. 136-138.

Şeyh Mahmûd Zokaydî'nin "Kitâbu Âdâbi'l-Hukûki ve Hüsnî's-Suhbe" Adlı Eseri
Bağlamında Âdâb-ı Muâşeret ile İlgili Görüşleri

Tevhid-i tedrisat kanununun kabulü ile medreselerin büyük çoğunluğu baskılara direnemeyerek kapanmıştır. Zokayd Medresesi, tüm baskılara rağmen gizli mekânlarda tadrîsât faaliyetlerini sürdüren sınırlı sayıdaki medreselerden biridir. Şeyh Mahmûd Zokaydî, zor şartlar altında tedrisat faaliyetlerini sürdürmekle kalmamış, aynı zamanda doğu âlimlerini de bu geleneği sürdürmeleri için cesaretlendirmiştir.

Şeyh Mahmûd Zokaydî, bir yandan tadrîsât faaliyetlerini sürdürürken bir yandan da bölge halkı için fetva mercii görevini üslenmiştir. Ayrıca bölgede aşiret ve ağalık sistemlerinin hâkim olduğu feodal yapının halka yaptığı zulüm ve haksızlıklara karşı da mücadele yürütmüştür.¹¹

Mustafa Kemal Paşa, Kurtuluş Savaşı hazırlık evresinde tertip ettiği kongreler için Şeyh Mahmûd Zokaydî ile yazışmış ve kendisinden destek talebinde bulunmuştur.¹² Şeyh Mahmûd, talebeleri ve maiyetindeki yöre halkıyla birlikte Kurtuluş Savaşı'nda Ruslara karşı savaşıarak büyük kahramanlıklar göstermiştir.¹³ Varlıklı bir kişi olan Zokaydî, Birinci Dünya Savaşı sırasında vuku bulan genel kıtlık ile 1940'lı yıllarda bölgede yaşanan kıtlık dönemlerinde tüm maddi

11 Abid Sevgili, *a.g.e.*, s. 24.

12 Söz konusu mektup "Nutuk"ta şu şekilde geçmektedir:
Vesika, 51. (13 Ağustos 1335/1919)
Şeyh Mahmûd Efendi Hazretlerine
Faziletlü Efendim;

Makamı muallâyı hilâfete ve saltanatı Osmanîyeye olan revâbıtı hakikiyeleri ve vatanı azizimiz hakkındaki alâkai kat'iyeleri cümlelerin malûm ve müsellemdir. Harbi Umumînin makûs neticesi düşmanlarımıza çok fırsatlar bahşeylediğinden mütarekeden beri devlet, millet ve vatanımız hakkında reva görülen tecavüz ve taaddile gayri-kâbili tahammül ve kabul dereceye vâsıl olmuştur. Hilâfet ve saltanat izmihlaline ve vatanımızın Ermeni ayakları altında çiğnenmesine ve milletimizin Ermenilere esir olmasına rıza gösterecek hiçbir Müslüman tasavvur edilemez. Düşmanlarımızın her taraftaki teşebbüsleri hep vatanın parçalanması ve milletimizin esir olması gayelerine matuftur. Milletten kuvvet alamayan ve esir vaziyetinde bulunan hükûmeti merkezîye acizden başka bir şey gösterememektedir. Millettin yekvücut olarak kuvvet ve kudretini cihana göstermesinden başka çare-i halâs ve nokta-i istidat kalmamıştır. Bu sebeple senaverleri resmî makam ve sıfatının haylûletini gördüğümden derhal silki askerîden istifa ederek vatan ve milletimizin halâsı tâmmına kadar milletle beraber ve milletin içinde çalışmaya karar verdim. Zâtı âlileri gibi fedakâr, vatanperver dindaşlarımın benimle beraber çalışacağınıza mutmainim. Bu defa Erzurum Kongresince takarrür ettirilen beyanname ve nizamnamelerden takdim ediyorum. O havalice tevsi ve takviye-i teşkilât zımınada sarfı makderet buyurulmasını rica ederim. Yakında Sivas'ta in'ikat edecek olan umumî bir kongre ile de daha nâfi ve kat'î netayîç elde edileceği şüphesizdir. O havalide İngilizlerin muğfil telkînatının önüne geçilmesi pek ziyade lâzımdır. Cenabı Hak cümlemize muvaffakiyetler ihsan buyursun. Gözlerinizden öperim Efendim. Sabık Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal. Bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, c. III, s. 941-942.

13 Savaş yıllarından bazı anekdotlar için bkz. Şeyh Fudayl, *a.g.e.*, v. 21a-22b.

imkânlarını seferber etmiş, kendisi de ihtiyaç sahiplerinin her birine düşen günlük azık miktarıyla yetinmiştir.¹⁴ Zokaydî, ayrıca Türk Teyyâre Cemiyeti'ne yaptığı maddi katkılardan dolayı devlet tarafından cemiyeti sembolize eden altın nişan ile ödüllendirilmiştir.¹⁵

Şeyh Mahmûd Zokaydî, Tevhid-i Tedrisat, şapka, tekke ve zaviyelerin kapatılması vb. kanun ve inkılaplar sonrasında büyük sıkıntılara maruz kalmıştır. Hiçbir bağlantısı olmamasına rağmen 1925 Şeyh Said ayaklanması sonrasında çıkarılan Şark Islahat Fermanı ile hakkında sürgün kararı çıkarılmıştır. Bir yıl Antalya merkez, iki yıl da Korkuteli ilçesinde sürgün hayatı yaşayan Zokaydî, bu süre zarfında hatıralarını kaleme almıştır. Zokaydî, hatıralarında uzun ve çileli sürgün yolculuğu boyunca karşılaştığı zorlukları, gördüğü yerlerin doğal yapısı ile sosyolojik ve tarihi dokusu hakkındaki tespitlerine yer vermiş, ayrıca tanışıp dostluk kurduğu önemli şahsiyetlerden de bahsetmiştir.¹⁶

Şeyh Mahmûd Zokaydî, 22 Rebiyülevvel 1364 (5 Nisan 1945) yılında Zokayd/Kayabağlar'da vefat etmiş ve bu beldede defnedilmiştir.

B. Eserleri

Şeyh Mahmûd Zokaydî, zor şartlar altında yürüttüğü tedrisat faaliyetleri ile birlikte telifât çalışmalarını da kesintisiz sürdürmüştür. Zokaydî'nin fıkıh, hadis usulü, nahiv, edebiyât, tecvîd ve tasavvuf gibi alanlarda pek çok eseri bulunmaktadır. Müstakil eserler olmamakla birlikte Zokaydî'nin medrese müfredatında bulunan pek çok esere yazdığı talikâtları da önemlidir. Zokaydî'nin el yazma halindeki eserlerinin tamamı Siirt Merkez ve Kayabağlar/Zokayd beldesindeki aile kütüphanelerinde mahfuzdur. Müellifin tespit ettiğimiz eserleri şunlardır:

1. Hulâsatü'l-edeb fî mekârimi'l-ahlâki'l-me'sûre min seyyidi'l-acem ve'l-arab

Bu eser, Ebu'l-Hasan el-Mâverdî'nin (v.450/1058) *Edebu'd-Dünyâ ve'd-Dîn* adlı eserinin hulasasıdır. Müellif, Mâverdî'nin bu eserinin, her Müslüman için okunması gerekli bir kitap olmakla birlikte uzun ve zor ibaresi nedeniyle insanların okuyup istifade edemediklerini, insanların istifadesine sunmak üzere mümkün olduğunca kitabı ihtisar edip anlaşılır bir ifade ile yazmayı amaçladığını belirtmektedir.¹⁷

14 Şeyh Fudayl, *a.g.e.*, v. 22a-23b.

15 Bu nişan ve resmi vesikası müellifin aile fertlerinde mahfuzdur.

16 Bkz. Şeyh Mahmûd Zokaydî, *et-Teb'id ilâ Antalya ve's-seyâha fî diyâri'l-islâm*, el yazma, 1925, v. 5a, 13.

17 Şeyh Mahmud ez-Zokaydî, *Hulâsatü'l-edeb fî mekârimi'l-ahlâki'l-me'sûre min seyyidi'l-acemi ve'l-arab*, el yazma, 1349. v. 1a.

2. ed-Dâ ve'd-devâ

Müellif bu eserinde, İslâm âleminin içinde bulunduğu sıkıntıların ve geri kalmışlığın sebeplerini ve tarihi arka planını irdelemeye çalışmakta, bunlara çözüm önerileri getirmektedir.¹⁸

3. Şerhu'l-ma'fuvvât

Dedesi Molla Halil el-İs'irdî'nin Şâfi mezhebini esas alarak, fikhî hükümlerde kural olarak câiz olmamakla birlikte zaruret ve benzeri sebeplerden dolayı mükellefin mazur sayıldığı durumları konu edindiği "el-Ma'fuvvât" adlı eserine yazdığı şerhtir.¹⁹

4. Şerh 'alâ diyâ basîreti'l-kalbi'l-'arûf fi't-tecvîd ve'r-resm ve ferşi'l-hurûf

Müellifin, yine dedesi Molla Halil'in tecvîd, kırâat ve hat ilmine dair "Diyâ Basîreti'l-Kalbi'l-Arûf fi't-Tecvîd ve'r-Resm ve Ferşi'l-Hurûf" adlı eserine yazdığı şerhtir.

5. İzâletü'ş-şübeh fi tezkiyeti'l-luhûm fi'l-islâm

Müellifin, hijyeni sağlandıktan sonra domuz etinin dahi yenilebileceğini iddia eden Milaslı İsmâil Hakkî'nin "Tezkiyeti'l-Luhûm fi'l-İslâm" adlı eserine yazdığı reddiyedir.²⁰

6. Hulâsatü'n-nuhbe fi fenni mustalahi'l-hadîs

Şeyh Mahmûd, hadis usulü ve ıstılahlarının mutlaka öğrenilmesi gereken bir ilim olmasına rağmen kendi dönemindeki âlimlerin bu ilme ilgilerinin kalmadığını, bu nedenle eseri kaleme aldığını belirtmektedir. Zokaydî, eserin yazımında İbn Hacer el-Askalânî'nin *en-Nuhbe* adlı eserinin tasnifini esas aldığını, ayrıca yine

18 Eser, Abdullah Unalan tarafından Türkçeye tercüme edilmiş, ayrıca eser hakkında bir makale ve bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bkz. Abdullah Unalan, *Molla Mahmûd es-Si'irdî "Dert ve Çare"*, Albi Yayınları, İzmir 2013; Metin Bozan, *Şeyh Mahmûd ez-Zokaydî ve Kitâbu'd-dâ' ve'd-devâ' Adlı Eseri*, Uluslararası Siirt Sempozyumu, Birleşik Matbaa, İzmir 2007, s. 227-237; Abid Sevgili, *Şeyh Mahmûd ez-Zokaydî ve ed-Dâ' ve'd-devâ' Adlı Eseri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniv. Diyarbakır 2011.

19 Eser hakkında bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bkz. Hüseyin Bayrak, *Mahmûd b. Abdülkahrî'nin 'Şerhu'l-Ma'fuvvât' Adlı Eserindeki Konuların Mezhepler Arası Mukayesesi ve Değerlendirilmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2014.

20 Eser, tarafımızdan tahkik edilerek neşredilmiştir. Bkz. Hamit Sevgili, *Şeyh Mahmûd ez-Zokaydî ve İzâletü'ş-şübeh fi tezkiyeti'l-luhûm fi'l-islâm Adlı Eseri*, c. 3/2, s. 51-77.

Şeyh Mahmûd Zokaydî'nin "Kitâbu Âdâbi'l-Hukûki ve Hüsni's-Suhbe" Adlı Eseri
Bağlamında Âdâb-ı Muâşeret ile İlgili Görüşleri

Askalânî'ye ait olan *en-Nuhbe*'nin şerhi, Kastallânî'nin *İrşâdu's-Sârî ilâ Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* adlı eserin mukaddimesi ile Nevevî'nin *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* adlı kaynaklardan yararlandığını belirtmektedir.²¹

7. Tevdîhu'l-mesâlik fî nesr elfiyye ibn mâlik

Şeyh Mahmûd Zokaydî, bu eserinde İbn Mâlik el-Endelûsî'nin (v. 672) manzum şekilde yazdığı *Elfiyye*'sini oldukça muhtasar ve anlaşılır bir ibâre ile nesre çevirmeye çalışmıştır.²²

8. Ba'du mesâili't-talâki ve'l-eymân

Zokaydî'nin, bazı talâk ve yemin konularını İbn Teymiyye'nin *Fetâvâ*'sından özetleyerek yazdığı bir risâledir.

9. Kitâbu âdâbi'l-hukûk ve hüsni's-suhbe

Zokaydî'nin, makalemizin konusunu oluşturan eseridir.

10. Risâle fî'l-ferâid

İslâm miras hukuku konularını içeren bu risâle, Yûsuf el-Erdebîlî'nin (v. 779/1377) *el-Envâr* adlı eserinden istifade edilerek yazılmıştır.

11. Risâle fî'l-eymân

Zokaydî'ye ait bu eser, Allah dışındaki varlıklar üzerine yemin etmenin fikhî hükmünü ve itikâdî açıdan sakıncalarını konu edinmektedir.²³

12. Risâle fî resmi'l-hatt

Zokaydî, bu risâlede *Şerh 'alâ diyâ basîret'l-kalbi'l-'arûf fî't-tecvîd ve'r-resm ve ferşi'l-hurûf* adlı eserinin *resmu'l-hurûf* bölümünü özetlemiştir.

21 Şeyh Mahmûd ez-Zokaydî, *Hulâsatu'n-nuhbe fî mustalahi'l-Hadis*, el yazma, 1355, v. 1a.

22 Eserin tahkiki Suhaib Muhammed tarafından yapılmıştır. Bkz. Suhaib Muhammed, *Şeyh Mahmûd ez-Zokaydî'nin "Tavdîhu'l-mesâlik" adlı Eserinin Edisyon Kritiği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Dicle Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Diyarbakır 2017.

23 Risâle, tarafımızdan tahkik edilerek neşredilmiştir. Bkz. Hamit Sevgili, *Risâle fî'l-eymân li'ş-şeyh Mahmûd ez-Zokaydî*, Şırnak Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, 2016/2, c. 7/14, s. 153-174.

13. er-Risâletu'l-'arûziyye ve'l-kavâfiyye

Zokaydî'nin bu risâlesi, isminden de anlaşılacağı üzere arûz ve kâfiye ilmini konu edinmektedir.

14. Risâle fi't-telaffuz bi'd-dâd ve't-tâ

Bu risâle, kırâatte 'dâd' ve 'tâ' harflerinin mahreçlerini, bu mahreçlerin düzeltilmemesi durumunda namazın sıhhatine etkisini konu edinmektedir.²⁴

15. Târîhu ensâbi'l-enbiyâ

Eser, tarihçi Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Kesîr'e (v. 774) ait *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserden ihtisar edilerek yazılmıştır.

16. Kitâbu'l-hutab

Adından da anlaşılacağı üzere bu eser, Cuma hutbelerini konu edinmektedir.

17. Et-Teb'îd ilâ Antalya ve's-seyâha fî diyâri'l-islâm

Eser, 1925 yılında başlayıp üç yıl süreyle devam eden Şeyh Mahmûd'un sürgün hayatındaki günlüklerinden oluşmaktadır.

18. es-Seyâha ilâ Haleb ve Beyrut

Zokaydî'nin, büyük oğlu Molla Ahmed'in tedavisi için önce Haleb'e (4 Safer 1341) ardından da Beyrut'a gittiği ve dokuz ay süren yolculuğundaki hatıralarını konu edinmektedir.

19. Kitâb fi'l-bahs 'an mesâil müteferrika:

Eser, Temel İslâm Bilimleri ve Mantık alanlarının bazı tartışmalı meselelerini konu edinmektedir. Eser, hicri 1358 yılında Zokaydî'nin Diyarbakır'da sürgün döneminde kaleme alınmıştır.

20. Risâle fî ilmi't-tecvîd:

Zokaydî'ye ait bu eser, medrese talebelerine okutulmak üzere tecvîd ilmine dair kısa bir risaledir.

24 Eser, Adnan Memduhoğlu tarafından tahkik edilip neşredilmiştir. Bkz. Adnan Memduhoğlu, *Molla Mahmud Zokaydî ve "er-Risâle fi'd-dâd ve't-tâ"*, Siirt Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, Siirt 2015, c. 2, sy. 2., s.127-165.

21. Divan

Zokaydî'nin Arapça, Farsça ve Kürtçe yazdığı beyit, şiir ve kasidelerden oluşmaktadır.

II. Kitâbu âdâbi'l-hukûki ve hüsni's-suhbe Adlı Eserin İncelenmesi

1. Eserin İsmi, Müellife Aidiyeti ve Şekil Açısından İncelenmesi

Eserin ismi bazı kaynaklarda "Kitâbu âdâbi'l-hukûk ve hüsni's-suhbe" şeklinde zikredilmekte, bazı kaynaklarda ise "Risâle fî beyân âdâbi'l-mu'âşera" şeklinde geçmektedir.²⁵ Müellifin oğullarından Şeyh Fudayl, eserin ismini "Risâle fî âdâb hüsni'l-mu'âşera" olarak zikretmektedir.²⁶ Makalemizde esas aldığımız nüshada ise "Kitâb âdâbi'l-hukûk ve hüsni's-suhbe" olarak zikredilmektedir.²⁷ Kanaatimizce bu durum, müellifin doğrudan eserine bir isim vermemesi, zikredilen isimlerin muhtevadan hareketle oluşturulmasından kaynaklanmaktadır.

Elimizdeki nüsha müellifin oğullarından Şeyh Cüneyd tarafından h. 1349/m. 1930 tarihinde istinsah edilmiştir. Mukaddimedede Eserin müellife nispeti belirtilmemekte, ancak gerek müellif ve eserleri ile ilgili yazılan eserlerde, gerekse elimizdeki nüshanın sonunda eserin Şeyh Mahmûd Zokaydî'ye ait olduğu açıkça belirtilmektedir.²⁸ Ayrıca eserin Şeyh Mahmûd'a ait olduğu aile fertlerince de teyit edilmiştir.

Elimizdeki nüsha, nesih hatla yazılmış 210/130 mm. Ölçülerinde adi kâğıda yazılmış karton ciltli ve on altı varaktan oluşmaktadır. Tek yüzden oluşan ilk varak, on iki satır son varak ise dört satırdan oluşmaktadır. Diğer varakların ön ve arka yüzleri on üç satırdan oluşmaktadır.

2. Eserin Yazılış Amacı

Şeyh Mahmûd Zokaydî, eserin mukaddimesinde yazılış gerekçesine dair ayrıntılı bilgi vermektedir. Zokaydî, yaşadığı dönemde insanların çoğu tarafından sosyal ilişkilerde karşılıklı hakların gözetilmediğine, güzel ahlakın adeta bir cenezeye gibi teçhizi yapıp gömülerek unutulmaya yüz tuttuğuna dikkat çekmektedir. Talebelerin üstatlarına, çocukların ebeveynlerine, eş ve dostların birbirlerine ve cahil ile düşmanlara karşı riayet edilmesi gereken haklarda ahlakın bozulduğunu

25 Bkz. Abid Sevgili, *a.g.e.*, s. 44.

26 Şeyh Fudayl Sevgili, *a.g.e.*, v. 39a.

27 Bkz. Şeyh Mahmûd ez-Zokaydî, *Kitâbu âdâbi'l-hukûk ve hüsni's-suhbe*, el yazma, h. 1349, v. 16a.

28 Bkz. Zokaydî, *Kitâbu âdâbi'l-hukûk*, v. 16b; Abid Sevgili, *a.g.e.*, s. 44.

belirten Zokaydî, emr-i bi'l-maruf ve nehy ani'l-münker ile emrolunan insanların bu hakları ihlal ederek, esas gayesi aralarında kin ve nefreti körüklemek olan Şeytan'ın görüşüne uyduklarına vurgu yapmaktadır. Zokaydî, eserin yazımında insanların sosyal ilişkilerinde riayet etmeleri gereken karşılıklı haklarını beyan ederek bu ihlalin önüne geçmeyi, ayrıca unutulmaya yüz tutmuş bir sünneti ihya edenlerden olmayı amaçladığını belirtmektedir.²⁹

3. Eserin Kaynakları

Şeyh Mahmûd Zokaydî, eserinde istifa ettiği kaynakları sadece bir yerde bahsettiği Gazzâlî'nin *İhyâ'sı* dışında hiç zikretmemektedir. Ancak eserinde dört sınıf kaynaktan istifa ettiği anlaşılmaktadır. Bunlar, 1. Kur'ân âyetleri ve Hadis kaynakları 2. Sahâbe kelâmı 3. Ulema ve hükemânın vecizeleri 4. Tasavvuf kaynakları şeklindedir.

Zokaydî, her bir bölüme başlarken genelde konuyla ilgili âyet yahut hadislere yer vermektedir. Bazen de konuyla ilgili görüşlerini ortaya koyduktan sonra bunları ilgili âyet ve hadislerle desteklemeye çalışmakta, zikrettiği âyetlerin kısa bir şekilde tefsirini yaparak konuyla irtibatını ortaya koymaktadır.

Zokaydî'nin istifa ettiği kaynaklar arasında sahabe kelâmı da bulunmaktadır. Tespit ettiğimiz sahabeler arasında, Hz. Ömer, Hz. Ali, Cafer-i Sâdık, Ebu'd-Derda, Ebu Zerr, Selmân-ı Fârisî, İbn Abbâs yer almaktadır.

Zokaydî'nin çokça yer verdiği diğer bir sınıf kaynak da ulema ve hikmet ehli olarak tavsif ettiği kimselerin görüşleridir. Zokaydî, çoğunlukla bunları "bazı âlimler der ki... hikmet ehli der ki... قال بعض الحكماء... قال بعض العلماء)" ifadeleri ile nitelendirmektedir. Ancak nadir de olsa bizzat isimlerini zikrettiği şahıslar da bulunmaktadır. Bunlardan tespit ettiklerimiz arasında, Lokman Hekim, İmâm Şâfi'i, Gazzâlî, Muhammed b. el-Hanefiyye, Cüneyd Bağdâdî, Süfyân es-Sevrî, el-Ahnef, Alkame el-'Atârîdî ve Me'mun yer almaktadır.

Zokaydî'nin tasavvufî kişiliğini en çok yansıttığı eserlerinin başında bu eser gelmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz şahsiyetlerin bazıları tasavvuf ilminin

29 Eserin mukaddimesi şu şekildedir:

الحمد لله الذي غفر صفة عباده بلطفان نعمه تفضلنا و امتنانا، وألف بين قلوبهم فأصبحوا بنعمته إخوانا، ونزع الغل من صدورهم فظفروا أصديقا وإخوانا. والصلاة والسلام على أشرفهم محمد المصطفى صلى الله تعالى عليه وعلى آله وصحبه وسلم، الذين أتبعوه واقتدوا به فولا وفعلوا وعدلا وإحسانا. أما بعد فلما رأيت الخلق كلهم بل غالبهم تركوا حقوق الصحبة مع بعضهم، إما جهلا منهم بذلك، أو عنادا مع خالفهم فيما هنالك، خالجنى خاطري أن أبين لهم تلك الحقوق، وأنفع عنهم ذلك العقوق، إذ قد اندرس من هذه عملها و علمها، وانمحى بالكلية حقيقتها ورسمها، ونبت حسن الأخلاق وراء الظهور، وغسبت وكفنت وصلبت عليها ودفنت في القبور، واسترسل الناس في أتباع الشهوات استرسل البهائم، وعز على الأرض مؤمن صادق لا تأخذه في الله لومة لائم، فأسأوا الأخلاق في حق الأساتذة والآباء والأمهات والأزواج والزوجات والخلان والأصدقاء والمجاهيل والأعداء، فوافقوا رأي إبليس عليه اللعنة، لأن مطمح نظره أن يوقع بين المسلمين العداوة والبغضاء، وقد أمزنا بالأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، خصوصا عند فساد الزمان وسد الثم التي تظهر في الدين عند تبادر الدوران، عسى أن نكون من الذين أحيا سنة أفضى الزمان إلى إمتتها واستبدوا بقرية تنقص درجات القرب دون ذروتها...

Bkz. Şeyh Mahmûd ez-Zokaydî, *Kitâbu âdâbi'l-hukûk*, v. 1b.

öncülerindedir. Dolayısıyla bu eserinde müellifin tasavvuf kaynaklarından istifade ettiği açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca Zokaydî'nin, eserinin ikinci bölümünde şeyh/mürîd arasındaki karşılıklı hak ve görevlere yer vermesi, bu eserinde tasavvuf kaynaklarından istifade ettiğini göstermektedir.

III. Şeyh Mahmûd Zokaydî'nin Âdâb-ı Muâşeret Konusundaki Görüşleri

Bu çalışmada, Şeyh Mahmûd Zokaydî'nin âdâb-ı muâşeret ile ilgili görüşleri, zikredilen eseri esas alınarak tespit edilmeye çalışılacaktır. Zokaydî eserini bir mukaddime ve yedi fasıldan meydana getirmiştir. Mukaddime kısmında, eserin yazılış gerekçesini ortaya koymuştur. Âdâb-ı muâşeret kurallarının ihlal edilmesini ciddi sosyal bir problem olarak gören Zokaydî, bu problemin pek çok hukuk ihlallerini de beraberinde getirdiğine eserin mukaddimesinde vurgulamıştır. Zokaydî, ideal bir bireyin ve toplumun âdâb-ı muâşeret kurallarına riayet ile şekillenebileceği kanaatine sahiptir.

Zokaydî'nin eseri, gerek yararlandığı kaynaklar açısından ve gerekse içerik açısından incelendiğinde, sünnî-tasavvufî çizginin etkisi açıkça görülmektedir. Zokaydî, ortaya koyduğu âdâb-ı muâşeret kurallarının önemli bir kısmının dini bir vecibe olduğunu âyet ve hadislerle destekleyerek ortaya koymakta, bir kısmını ise tavsiye niteliğinde ele alarak kâmil insan tipini oluşturmayı hedeflemektedir.

Sosyal bir varlık olması hasebiyle insan ilişkileri çok yönlüdür. Bu ilişkilerin bir kısmı süreklilik arz ederken bir kısmı ise geçicidir. Şeyh Mahmûd Zokaydî, eserinde oluşturduğu fasıllarda sürekli ilişkilerin önemli bir bölümüne ayrıntılı bir biçimde yer vermekte, riayet edilmesi gereken âdâbı izaha çalışmaktadır. Zokaydî'nin eserinde oluşturduğu fasıllar şunlardır:³⁰

1. Çocuklar ile ebeveyn arası sohbet âdâbı
2. Şeyh/üstad ile mürîd/talebe arası sohbet âdâbı
3. Kardeşler/arkadaşlar arası sohbet âdâbı
4. Karı-koca arası sohbet âdâbı
5. Cahillerle sohbet âdâbı
6. Düşmanlarla sohbet âdâbı
7. Allah'a karşı sohbet âdâbı

Şeyh Mahmûd Zokaydî, ayrıca Kardeşler/arkadaşlar arası sohbet âdâbı faslı altında *komşularla sohbet âdâbı*na da alt başlıkta yer vermektedir. Yine Âllah'a

30 Bkz. Zokaydî, *Âdâbu'l-hukûk*, v.2a.

karşı sohbet âdâbi öncesinde *tüm insanlara karşı sohbet âdâbı*na ara başlık altında yer vererek bireylerin tüm sosyal ilişkilerde esas almaları gereken temel ilkele-ri belirlemeye çalışmaktadır. Çalışmamızda, zikredilen iki alt başlığı da müstakil bir başlık olarak ele almayı tercih ettik.

A. Çocuklar ile Ebeveyn Arası Sohbet Adabı

Gayesi insanların dünya ve ahiret saadetini temin etmek olan İslâm dinine göre ebeveyn ve çocuklar, karşılıklı hak ve sorumluluklara sahip olup bunlar aynı zamanda dini birer vebidir. Bu hususta mevcut âyet³¹ ve hadisler³² azımsanmayacak sayıda-dır. İslam âlimleri de ilk dönemden itibaren, irşad faaliyetlerinde bu hususa ehemmiyet göstermiş ve bunu eserlerine konu edinmişlerdir.

Bu hususu eserine konu edinenlerden biri de Şeyh Mahmûd Zokaydî'dir. Zokaydî, makalemizin konusunu oluşturan eserinin birinci bölümünde ebeveyn-çocukların karşılıklı hak ve sorumluluklarına yer vererek görüşlerini âyet ve hadislerle desteklemeye çalışmaktadır. Öncelikle çocukların ebeveyn karşı sorumluluklarına yer veren Zokaydî'nin bu görüşlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:³³

1. Çocuk ebeveynine karşı son derece yumuşak olmalı, sert olmamalı, onları rahatsız edecek davranış ve söylemlerden uzak durmalıdır. Yaşlılık hallerinde bu hususa daha da hassasiyet göstermelidir.
2. Ebeveynin rızasını almaya gayret sarf etmelidir.
3. Ebeveynine lütufta bulunmalı, taleplerini yerine getirmelidir.
4. Ebeveynine söz ve davranışlarıyla değer vermelidir.
5. Ebeveynine karşı sorumluluklarını yerine getirmede kusurlu olduğunu itiraf etmeli, gönüllerini hoşnut edip rıza ve dualarını alana dek özrünü beyan edip bundan ötürü nefisini aşağılamalıdır.
6. Öldüklerinde onlara dua etmeli, verdikleri sözlerini yerine getirmeli, dostlarına ikramda bulunmalıdır.

Zokaydî, ebeveynin çocukları üzerindeki hakları olduğu gibi çocukların da ebeveyn üzerinde bazı hakları olduğunu ifade ederek bunları şöyle sıralamaktadır:³⁴

31 Bkz. Bakara 2/293; Nisa 4/11, 36; Tahrir 66/6; Lokman 31/14-15; İsrâ 17/23-24.

32 Bkz. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad 1419/1998, c. I, s. 53; Muhammed b. İsa Ebû İsa et-Tirmizî, *Sünen*, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad 1417, Kitâbu Mevâkiti's-Salât 187/407, s. 111; Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünen*, Beytül-Efkârî'd-Devliyye, Riyad 1420, Kitâbu's-Salât 2/26-495, Beyrut, s. 76.

33 Bkz. Zokaydî, *Âdâbu'l-hukûk*, v. 2a-3b.

34 Bkz. Zokaydî, *Âdâbu'l-hukûk*, v. 3b-4a.

1. Çocuklarına eşit davranmalı, hiçbir şekilde aralarında fark gözetmemelidir.
2. Çocuklarını korumalıdır.
3. Doğumlarının yedinci gününde çocukları için akika kesmeli, kendilerine güzel isim koymalıdır.
4. Yedi yaşına geldiklerinde edebi öğretmelidir.
5. On üç yaşına girdiklerinde namaz kılmaya zorlamalıdır.
6. On altı yaşına girdiklerinde evlendirmeli³⁵, sonra ellerinden tutarak: "Sana terbiye verdim, ilim öğrettim, evlendirdim. Dünyadaki fitnenden ve âhiretteki azabından Allah'a sığınırım."
7. Sila-i rahimde bulunmalıdır.
8. Kendilerine marufu emredip münkerden sakındırmalıdır.

Zikrettiğimiz maddelerden de açıkça anlaşılacağı üzere, Zokaydî'ye göre çocuk ebeveyn karşı tutumunda son derece yumuşak, saygılı, hizmetkâr, vefakâr ve destek olmalı, bunları vazife telakki ederek rızalarını almayı gaye edinmelidir. Ebeveyn de çocuklarına karşı tutumunda eşit, koruyucu, eğitici ve destek olmalıdır.

B. Şeyh/Üstad ile Mürid/Talebe Arası Sohbet Âdâbi

Hem medrese hocası hem de mutasavvıf olan Zokaydî'nin, şeyh-mürîd ile üstad-talebe ilişkisini, ayırma gitmeden bir arada zikredip karşılıklı hak ve sorumluluklarda aynı yaklaşımı sergilemesi ilme ve tasavvufa eşit zaviyeden baktığını ve ikisini bir bütün olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.

Zokaydî, konuya mürîd/talebenin şeyh/üstada karşı sohbet adabından başlayarak mürîd/talebenin, şeyh/üstada karşı görevlerini şöyle sıralamaktadır:³⁶

1. Şeyh/üstadının huzurunda az konuşmalı, kendisine soru sormadıkça susmayı tercih etmeli, iznini almadıkça şeyh/üstada soru yöneltmemelidir.
2. Sözlerine itirazda bulunmamalı, daha bilgili olduğunu ifade edencesine şeyh/üstada karşı imalarda bulunmamalıdır.
3. Şeyh/üstadının meclisinde yanındakilerle konuşmamalı, sağa-sola bakmamalı, başı eğik, sessizce oturmalıdır.
4. Şeyh/üstadının sıkıldığını anladığında meclisinden hemen kalkmalıdır.

35 Bu yaklaşımı, Zokaydî'nin kendi dönemindeki realite ile ilişkilendirmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

36 Bkz. Zokaydî, *Âdâbu'l-hukûk*, v. 4a.

5. Üstadı ayağa kalktığında beraber kalkmalıdır.
6. Sorularıyla şeyh/üstadını sıkmamalıdır, yürüdüklerinde menzile varmadıkça soru sormamalıdır.
7. Şeyh/üstadına zahiren münker olan fiillerinden dolayı kötü zanda bulunmamalı, Musa (a.s.) ile Hızır'ın (a.s.) kıssasını anımsayarak şeyh/üstadının daha iyi bildiğini kabul etmelidir.

Zokaydî, Şeyh/üstadın, mürîd/talebelerine karşı görevlerini ise şöyle sıralamaktadır:³⁷

1. Mürîd/talebesine karşı son derece sabırlı ve yumuşak olmalı ve daima Allah'tan yardım dilemelidir.
2. Kendilerini ziyaret eden mürîd/talebelerine değer vermeli ve onlara teşekkür etmelidir.
3. Talep ettiklerinde irşat etmeli, yüz çevirdiklerinde bunu ganimet bilmelidir.
4. Haklı olduklarında mürîd/talebelerini desteklemeli, şerre meylettiklerinde onlara muhalefet etmeli, onları reddedip terk etmelidir.
5. İmkân dâhilinde tüm haklarını ifa etmeli, ziyaretlerinde bulunmalıdır.
6. Mürîd/talebelerinin kendisine arz ettikleri ihtiyaçlarını gidermelidir.
7. Mürîd/talebelerinden mükâfat talebinde bulunmamalı, kendilerine ümit beslememelidir.
8. Maddi yardımlarını kabul etmekten çekinmeli, ihtiyaçlarını mürîd/talebelerine hissettirmeden kendisi gidermeye çalışmalıdır.
9. Eziyetlerine tahammül göstermelidir.
10. Kendi nefesine bakmalı, böylece ibadetten haz duymalıdır.

A. Kardeşler/Arkadaşlar Arası Sohbet Âdâbi

Şeyh Mahmûd Zokaydî, bu bölümde öncelikle kardeşliğin tesis edilebilmesinde güzel ahlakın önemine vurgu yapmaktadır. Kardeşliğin güzel ahlakın bir semeresi olduğunu, kötü ahlakın ise buğzu intaç ettiğini belirtmektedir. Zokaydî, "Şüphesiz ki sen (Ey Muhammed!), yüce bir ahlak üzeresin"³⁸ ayeti ile Hz. Peygamberi, "Ben ancak güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim"³⁹ hadisine

37 Bkz. Zokaydî, *Âdâbu'l-hukûk*, v. 4a-4b.

38 el-Kalem, 68/4.

39 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Thk. Şuayb el-Arnaût, Muessesetü'r-Risâle, Beyrut 1420/1999, XIV/512:8952; Buhari, *el-Edebu'l-müfred*, s. 104: 273; el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Kitâbu'ş-şehâde 39, X/191: 21301.

yer vererek güzel ahlakın dini açıdan ehemmiyetine vurgu yapmaktadır. Zokaydî, güzel ahlakı bir takım hadislerle tanımladıktan sonra din kardeşliğinin önemi üzerinde durmakta, birlik olmanın dini bir emir olduğu, ayrılığın ise dinen yasaklandığını ilgili ayet ve hadisleri delil getirerek dile getirmektedir.

Zokaydî, arkadaş edinirken dikkat edilmesi gereken hususlar üzerinde uzunca durmaktadır. Zokaydî'ye göre akıl ve güzel ahlak sahibi olmak, güvenilir olmak, fasık, cimri ve korkak olmamak arkadaş edinirken dikkat edilmesi gereken kriterlerin başında gelmektedir. Zokaydî kardeş/arkadaşlar arası sohbet adabını şöyle izah etmektedir:⁴⁰

1. Konuştuğunda arkadaşını tasdik etmelidir.
2. Bir işe koyulduklarında arkadaşını kendine tercih etmelidir.
3. Arkadaşına karşı söz ve davranışlarında dürüst olmalıdır.
4. İhtiyacı halinde arkadaşına maddi ve manevi destek sağlamalıdır.
5. Arkadaşının ayıbını örtmelidir.
6. Arkadaşı ile tartışmaktan sakınmalıdır.
7. Arkadaşını ispiyonlamamalıdır.
8. Ziyaretinde bulunmalıdır.
9. Hoşlanmadığı şeyleri söylemekten sakınmalıdır.
10. Hata yaptığında affetmelidir.
11. Vefalı olmalıdır.
12. Yük olmamalıdır.
13. Nasihatte bulunmalıdır.
14. İstişare etmelidir.
15. Arkadaşına karşı güler yüzlü olmalı, konuşmalarından zevk almalı, muhabbetini ifade etmelidir.
16. Mütevazı olmalı, alay etmemelidir.
17. Gerek hayattayken gerekse vefatı sonrasında arkadaşına dua etmelidir.
18. Tüm hallerde orta yolu takip etmelidir.

D. Komşularla Sohbet Âdâbı:

Şeyh Mahmûd Zokaydî, bu konuda müstakil bir başlık oluşturmayıp aralarındaki bağlantıya binaen kardeşlerle sohbet âdâbı başlığı altında bir tetimme oluşturarak yer vermektedir. Ancak biz bu konuya müstakil bir başlık olarak yer

40 Bkz. Zokaydî, *Âdâbu'l-hukûk*, v. 4b-10a.

vermeyi tercih ettik. Zokaydî, komşuluk haklarının önemini ifade eden bir hadise yer verdikten sonra komşularla sohbet âdâbı hakkındaki görüşlerini şöyle izah etmektedir:⁴¹

1. Komşusuna eziyet etmemeli, eziyetini tahammül etmelidir.
2. Komşusunu selamlamalı, kendisiyle uzun uzadıya konuşmaya dalma-
malıdır.
3. Hastalığında ziyaret etmeli, musibete duçar olduğunda teselli etmelidir.
4. Sıkıntısında yanında olmalı, mutluluğunda kendisini tebrik etmeli, se-
vincine ortak olmalıdır.
5. Affetmelidir.
6. Mahremini gözetlememelidir.
7. Sözleri ile üzmemelidir.
8. Çocuklarına şefkatli davranmalıdır.
9. Dini ve dünyevi işlerde kendisini bilgilendirmelidir.
10. Hediyeleşmelidir.

Zokaydî, son olarak zimmînin de İslamî haklar dışındaki tüm haklarda Müs-
lüman komşu ile aynı haklara sahip olduğunu belirtmektedir.

E. Karı-Koca Arası Sohbet Âdâbı:

Günümüzde sosyal medya üzerinden hemen hemen her gün aile içi şiddete tanıklık etmekteyiz. Aile içi ilişkiler, aynı zamanda toplumsal ilişkileri de doğru-
dan etkilediğinden bu vakia bir silsile şeklinde toplumda huzursuzluğa ve şidde-
tin artmasında sebebiyet vermektedir. Şiddete dönüşen bu huzursuzlukların arka
planında tarafların karşılıklı hak ve sorumluluklarını ihlal etmeleri yatmaktadır.
Toplumsal huzuru doğrudan etkileyen aile saadetinin tesis edilebilmesi için eşle-
rin âdâb-ı muâşeret olarak nitelendirebileceğimiz toplum tarafından benimsenmiş
karşılıklı hak ve görevlere riayet etmeleri son derece önemlidir.

Şeyh Mahmûd Zokaydî, eşler arası sohbet âdâbı bölümünde dini açıdan ideal
bir birlikteliğin nasıl oluşabileceği üzerinde durmaktadır. Zokaydî, evliliğin dini
açıdan fazileti ve faydaları üzerine bir giriş yaptıktan sonra, karı-kocanın karşı-
lıklı hak ve sorumluluklarının İslâm dininde ne denli önem arz ettiğini, istidalde
bulunduğu âyet ve hadislerle ortaya koymaya çalışmaktadır. Kadının erkek üye-
rindeki hakları ile konuya başlayan Zokaydî, bu hakları şöyle sıralamaktadır:⁴²

41 Bkz. Zokaydî, *Âdâbu'l-hukûk*, v. 10a-11a.

42 Bkz. Zokaydî, *Âdâbu'l-hukûk*, v. 11a-12b.

1. Evlendiğinde, erkek düğün merasimi düzenleyip masrafları kendisi üstlenmelidir.
2. Güzel ahlak ile muamele etmeli, esprili olmalı, gönlünü hoşnut etmelidir.
3. İtidalli davranmalıdır.
4. Eşi hakkında su-i zanda bulunmamalıdır.
5. İhtiyaç duyduğu dini bilgileri öğretmelidir.
6. Nasihatte bulunmalıdır.
7. Anlaşmazlık halinde aralarında uzlaşa sağlamak üzere tahkime (tarafardan birer hakem seçilmesi) gitmelidir.
8. Gücü ölçüsünde cinsel ilişkide bulunmalıdır.
9. Kız doğurduğunda hüznlenerek eşini üzmemelidir.
10. Mümkün oldukça boşamamalı, aksi takdirde ric'î talâk ile boşamalıdır.
11. Boşasa dahi gönlünü hoşnut etmeli, sırrını ifşa etmemelidir.

Zokaydî, kocanın hanımı üzerindeki haklarını ise şöyle sıralamaktadır:⁴³

1. Kocasına karşı itaatkâr olmalı, meşru taleplerini olumsuz karşılamamalıdır.
2. Mahremi olmayan erkeklere sesini işittirmemeli, dışarı çıkmak ve kocasının malından bir şey vermek isterken kocasından izin almalıdır.
3. Kocasının izni olmadan nafile oruç tutmamalıdır.
4. Varlığında sevinmeli, yokluğunda üzülmemelidir.
5. Kocasına eziyet etmemelidir.
6. Ev işlerini minnet etmeden yapmalıdır.
7. Kocasını korumalıdır.
8. Kocasına ihanet etmemelidir.
9. Kocasının verdiği razi olmalı, teşekkür etmelidir.
10. Kocasının haklarını kendi haklarına tercih etmemelidir.
11. Çocuklarını sürekli şikâyet etmemelidir.
12. Kocasına danışmalıdır.

F. Cahillerle Sohbet Âdâbı:

Şeyh Mahmûd Zokaydî, cahil insanlarla münasebeti bir imtihan olarak tanımlayarak bu hususta riayet edilmesi gereken âdâbı şöyle sıralamaktadır:⁴⁴

43 Bkz. Zokaydî, *Âdâbu'l-hukûk*, v. 12b-13b.

44 Bkz. Zokaydî, *Âdâbu'l-hukûk*, v. 13b-14a.

1. Fazla konuşmaya dalmamalı, fazla karşılaşmamaya özen göstermelidir.
2. Kem sözlerini duymazlıktan gelmelidir.
3. İhtiyacını arz etmekten sakınmalıdır.
4. Kabul edeceklerse münkere saplandıklarında nasihatte bulunmalıdır.
5. İyilerinden sakınmalı, kötülerini için istiğfarda bulunmalı, sırt çevirenlerine dua etmeli, tövbe edenlerini sevmelidir.
6. Kendisi için istediklerini onlar için de istemelidir.
7. Fiilleriyle alay etmemeli, üstünlük taslamamalıdır.
8. Hatalarını affetmeli, ayıplarını gizlemeli, münker görmedikçe tevazu göstermelidir.
9. İyilikte bulunmalı, güzel ahlak ile muamele etmelidir.
10. Yaşlı olanlarına saygı, küçüklerine şefkat göstermeli, güler yüzlü davranmalıdır.
11. Verdiği sözde durmalı, ihanet etmemelidir.

G. Düşmanlarla Sohbet Âdâbı:

Düşmanlığın kabul edilebilir bir yönü olmamakla birlikte, realiteye bakıldığında insanlık tarihinin düşmansız bir dönem geçirmediği bir hakikattir. Hal böyle iken, düşmanlarla ilişkilerin tamamen koparılamayacağı, düşmanlara karşı da belli sorumlulukların bilincinde olmanın insan olma faziletinin bir gereği olduğunu unutmamak gerekir. Bu husustaki duyarlılığını eserinde oluşturduğu müstakil bir bölümle ortaya koyan Zokaydî, düşmanlarla sohbet âdâbı hakkındaki kanaatlerini şu şekilde ifade etmektedir:⁴⁵

1. Kişi, düşmanlarına karşı yumuşak olmalıdır.
2. Düşmanlığını içine sindirmeye çalışmalıdır.
3. Düşmanlığın ortadan kalkması için çaba sarf etmeli, iyilikte bulunmaya çalışmalıdır. Akıl ve güzel ahlakın gereği de bunu göstermektedir.
4. Düşmanına karşı güler yüzlü olmalı, ancak onlara güvenip sırtını dayamamalıdır. Zira düşmanlık kişide yerleşince değişmesi zor bir fitrata dönüşür.
5. Affetmeyi bilmelidir.
6. Hüsni-ü ahlak ile muamele etmelidir.

45 Bkz. Zokaydî, *Âdâbu'l-hukûk*, v. 14a-15a.

H. İnsanlara Karşı Sohbet Âdâbı:

Şeyh Mahmûd Zokaydî, düşmanlarla sohbet âdâbı başlığı altında, tüm insan sınıflarına karşı sohbet âdâbı hakkında şu genel tavsiyelerde bulunmaktadır:⁴⁶

1. Hiç kimseyi küçük görme.
2. Dünyalıkları için insanları yüceltme.
3. Düşmanlık besleme.
4. İhtiyacını arz etme.
5. Mallarına göz koyma.
6. Sana karşı muhabbetlerini ifade edip övgüde bulduklarında böbürlenme.
7. İhtiyacını giderirlerse faydalı bir kardeş olarak bil, gidermezlerse sitemde bulunma.
8. Kabul etmesini hayal edemediğin kişilere nasihat etmeye kalkışma.
9. Kendilerinden bir hayır gördüğünde Allah'a şükret, şer gördüğünde Allah'a tevekkül et.
10. Değerini bilmediklerini söyleyerek sitemde bulunma. Zira Allah katında değerlin olsaydı insanların kalbinde de yer edinirdin.
11. Haklarına kulak ver, bâtıllarına kulak tıka.
12. Her insanla dostluk kurma.
13. İyice tecrübe etmedikçe sevgilerine güvenme. Güven veriyorlarsa büyüklerini baban gibi, küçüklerini oğlun gibi, dengin ise kardeşin gibi gör. Güven vermiyorlarsa cahil ve düşmanlarla ilgili zikrettiğimiz âdâbı gözet.

I. Allah'a Karşı Sohbet Âdâbı:

Şeyh Mahmûd Zokaydî'nin eserini hitame ettiği diğer bir bölüm ise kulun Allah'a karşı sohbet âdâbı hususundadır. Zokaydî, Allah'a karşı sohbet âdâbında sorumluluğun kul üzerinde tek taraflı olduğu inancından hareketle sadece kulun Rabbine karşı duruşu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Zokaydî'nin bu hususta ortaya koyduğu ilkeleri şöyle sıralamak mümkündür:⁴⁷

1. Kul, Rabbine karşı müeddeb olmalıdır.
2. Emirlerini yerine getirmede hızlı, nehiylerinden uzak durmalıdır.
3. Kadere itiraz etmemelidir.

⁴⁶ Bkz. Zokaydî, *Âdâbu'l-hukûk*, v. 15a-15b.

⁴⁷ Bkz. Zokaydî, *Âdâbu'l-hukûk*, v. 15b-16a.

4. Daima zikir ve tefekkür halinde olmalıdır.
5. Hakkı batıla tercih etmelidir.
6. Halktan değil Hakk'tan ümit beslemelidir.
7. Heybet altında huzu, hayâ altında inkisar halinde olmalıdır.
8. Haram rızıktan uzak durup fazl-ı ilahiye tevekkül etmelidir.

SONUÇ

Sosyal ilişkilerde hukukun son derece hırpalandığı, sosyal bağların oldukça zayıfladığı çağımızda, sosyal ve kültürel ruhun tekrar canlandırılması adına âdâb-ı muâşeret eğitimine olan ihtiyaç daha da önem arz etmektedir. Âdâb-ı muâşeret kapsamına dâhil ettiğimiz ahlaki değerlerimiz ile bunların pratikleri arasındaki farkın günümüzde ne denli açıldığı görmezden gelinemez. Bu nedenle âdâb-ı muâşeret kurallarının işletilmesi son derece gereklilik arz etmektedir. İslâm kültür ve medeniyetine mal olmuş bu kuralların işlerlik kazanmasıyla, yoksullaşmış vicdanların da işlevsel hale gelmesi sağlanacak, böylelikle toplumsal huzur ve istikrarın temin edilmesinde de önemli bir rol ifa edilecektir. Bu nedenle âdâb türü eserlerin okuyucuların istifadesine sunulması temel bir ihtiyacı gidermeye yönelik önemli bir hizmet olacaktır.

Şeyh Mahmûd Zokaydî'nin, "Kitâbu âdâbi'l-hukûk ve hüsni's-suhbe" isimli eseri de zikredilen temel ihtiyacı gidermeye yönelik bir çalışmadır. Zokaydî, ideal bir bireyin ve müreffeh bir toplumun, eserinde İslâmî/tasavvufî bir perspektifle oluşturduğu âdâb-ı muâşeret kurallarına riayet ile şekillenebileceği kanaatine sahiptir. Zokaydî'nin bu eserini önceki âdâb türü eserlerden ayıran en önemli tarafı, şark medrese geleneği ile özdeşleşmiş olan Hâlidîlik kolunun öğretilerini de eserine yansıtmasıdır.

Zokaydî, güzel ahlakın sosyal ilişkiler yumağında temel hareket noktası olması gerektiği üzerinde hassasiyetle durmakta, hemen hemen tüm fasıllarda bu hususa vurgu yapmaktadır. Zokaydî'nin yine ısrarla üzerinde durduğu diğer bir husus da akıl ile ahlak-ı hasene arasındaki bağlantıdır. Zokaydî, ikisi arasında bir telazüm/karşılıklı gerektirimin olduğu kanaatindedir.

Zokaydî, hak ifadesi üzerinde de ısrarla durarak ortaya koyduğu prensiplerin aynı zamanda tarafların birbirleri üzerindeki hukuku ve dini vecibeleri olarak algılanması gerektiği kanaatindedir. Zokaydî, sosyal bir varlık olan insanların iç içe olan ilişkilerinde tüm kesimlere karşı sorumluluk sahibi olduklarını istidalde bulunduğu âyet, hadis ve ilim ile hikmet ehlinin sözleriyle desteklemeye çalışmaktadır.

*Şeyh Mahmûd Zokaydî'nin "Kitâbu Âdâbi'l-Hukûki ve Hüsni's-Suhbe" Adlı Eseri
Bağlamında Âdâb-ı Muâşeret ile İlgili Görüşleri*

Son olarak Zokaydî'nin makalemizin konusunu oluşturan eserinin tahkik ve tercümesinin yapılarak okuyucuların istifadesine sunulmasının araştırmacılar üzerinde ilmi bir görev olduğu kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Atatürk, Kemal, Nutuk, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.
- Bayrak, Hüseyin, Mahmûd b. Abdülkahrâr'ın 'Şerhu'l-ma'fuvvât' Adlı Eserindeki Konuların Mezhepler Arası Mukayesesi ve Değerlendirilmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Ün., Kayseri 2014.
- Beyhaki, Ahmed b. el-Huseyn b. Alî, es-Sunenü'l-kubrâ I-XI, Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.
- Bozan, Metin, Şeyh Mahmûd ez-Zokaydî ve Kitâbu'd-dâ' ve'd-devâ' Adlı Eseri, Uluslararası Siirt Sempozyumu, Birleşik Matbaa, İzmir 2007.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil, el-Edebü'l-Müfred, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad, 1419/1998.
- Çakır, Mehmet Saki, Seyyid Tâhâ Hakkârî Ve Nehrî Dereğâhı, Nizamiye Akademi, İstanbul 2017
- Develioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1998.
- Ebşîhî, Şihâbuddîn Muhammed b. Ahmed, el-Müstatrafi fi külli ilmin müstazraf I-II, el-Mektebetü'l-Âlemî, Beyrut 1412/1992.
- Ğazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, İhyâu ulûmi'd-dîn, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1426/2005.
- Heyet, el-Mu'cemu'l-Vasît, Çağrı Yayınları, İstanbul 1996.
- İbn Hanbel, Ahmed, el-Müsned I-L, Thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1420/1999.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim, Lisânü'l-arab, Dâru Sâdir, Beyrut 2010.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasen, Edebu'd-dünyâ ve'd-dîn, Dâru İkra, Beyrut 1405/1985.
- Memduhoğlu, Adnan, Molla Mahmud Zokaydî ve "er-Risâle fi'd-dâd ve't-tâ", Siirt Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, Siirt 2015.
- Salnâme-i nezâret-i me'arif-i umûmiyye, Dâru't-Tibâ'ti'l-Âmire, İstanbul 1316.
- Sevgili, Abid, Şeyh Mahmûd ez-Zokaydî ve "ed-Da' ve'd-devâ'" Adlı Eseri, Dicle Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2011.
- Sevgili, Hamit, Risâle fi'l-eymân li'ş-şeyh Mahmûd ez-Zokaydî, Şırnak Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, 2016.
- _____, Şeyh Mahmûd ez-Zokaydî ve İzâletü's-şübeh fi tezkiyeti'l-luhûm fi'l-islâm, Siirt Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, Siirt 2016.

*Şeyh Mahmûd Zokaydî'nin "Kitâbu Âdâbi'l-Hukûki ve Hüsni's-Suhbe" Adlı Eseri
Bağlamında Âdâb-ı Muâşeret ile İlgili Görüşleri*

Sevgili, Şeyh Fudayl, Menâkibu'l-vâlidî'l-üstâz eş-şeyh Mahmûd ez-Zokaydî ve'l-cedd eş-şeyh Abdulkahhâr, el yazma, 1400/1980.

Sicistânî, Ebû Dâvûd, Sünen, Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, Riyad 1420.

Suhaib Muhammed, Şeyh Mahmûd ez-Zokaydî'nin "Tavdîhu'l-mesâlik" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Diyarbakır 2017.

Tirmizî Muhammed b. İsâ Ebû İsâ, Sünen, Mektebetü'l-Me'ârif, Riyad 1417.

Unalan, Abdullah, Molla Mahmmûd es-Si'irdî "Dert ve Çare", Albi Yayınları, İzmir 2013.

Zokaydî, Şeyh Mahmûd, Kitâb fî beyân âdâbi'l-hukûk ve hüsni's-suhbe, h. 1349.

_____, et-Teb'îd ilâ Antalya ve's-Seyâha fî diyâri'l-İslâm, el yazma, 1925.

_____, Hulâsatü'l-edeb fî mekârimi'l-ahlâki'l-me'sûre min seyyidi'l-acemi ve'l-arab, el yazma, 1349.

_____, İzâletü'ş-şübeh fî tezkiyeti'l-luhûm fî'l-islâm, el yazma 1349.

_____, Hulâsatu'n-nuhbe fî mustalahi'l-hadîs, el yazma, 1355.